

17. Rubinshte'n C.L. Ocnov'i obsche' psihologii / C.L. Rubinshte'n. - CPb. Piter, 2001. - 720 c.

Kashyrina E.V., Brovender O.O., Pobokina G.M.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL STRUCTURE OF PROFESSIONAL ACTIVITY OF SPECIALISTS OF SOCIONOMIC PROFILE

The article deals with the socio-psychological structure of the professional activity of specialists of socionomic profile. Special attention must be paid to socionomic professions, which provide for constant interaction and direct communication in the process of professional activity, taking into account that the requirements to the representatives of these professions are increased, because the object of their work are other people. Modern society requires not only a large amount of professional knowledge, but also number of qualities of a mature person such as readiness for changing and developing, making independent decisions, correlating og their vital senses with the meanings of society values.

Key words: professional activity, socionomic professions, professional deformation, reduction of professional duties, social support, social integration.

Каширіна Євгенія Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Бровендер Олена Олександрівна – старший викладач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Побокіна Галина Миколаївна – старший викладач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

УДК 159.9

Ковальчук З.Я., Карамушка Т.В.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Стаття присвячена соціально-психологічним особливостям формування особистості підлітка. Автор стверджує, що формування провідних потреб підлітків відбувається з урахуванням змін в особистісному і соціальному розвитку відповідно до вікових особливостей. Емпіричні дослідження ряду авторів підтверджують, що у деяких підлітків чітко виявляються головні симптоми кризового періоду, зокрема, упертість, негативізм, зухвалість, егоїзм, протести відчуження, порушення ідентичності, незадоволення фізичним «Я», асоціальна поведінка.

Ключові слова: підліток, підлітковий вік, соціальна ситуація розвитку, криза, підліток – дорослий, підліток – ровесник.

Постановка проблеми. Сьогодні як на теоретичному, так і на практичному рівнях актуально залишається проблема виховання молодого покоління. Складна соціально-політична ситуація у країні призвели до помітних деформацій у процесі становлення особистості, зокрема, підліткового віку. Помітними стають егоїстичні

тенденції підлітків, слабо розвинені моральні цінності та почуття, деформація моральної мотивації тощо. Криза, спричинена соціально-психологічними чинниками, породжує ненормативні форми поведінки. Ця проблема потребує посиленої уваги щодо питання супроводження та регуляції становлення особистості підліткового віку.

У сучасних умовах життєдіяльності прискорюються темпи психічного та соціального дозрівання підлітків. Це призводить до зміни соціально-психологічних характеристик школярів, які забезпечують особистісне самоствердження, розвиток почуття дорослості, потребу у спілкуванні, формування світогляду. Внутрішня позиція підлітка, його прагнення отримати статус дорослого водночас детермінує виникнення негативізму у ставленні до вимог дорослих, що призводить до труднощів міжособистісної взаємодії з ними.

Виходячи з базових положень вікової психології, кризи розвитку є важливим етапом особистісного зростання. У зв'язку з цим центром уваги багатьох науковців були питання розвитку особистості на етапі дорослішання, тобто в перехідний період (Л. Божович, Л. Виготський, Т. Драгунова, Н. Литовченко, М. Мід, Т. Титаренко, Д. Фельдштейн, С. Холл та інші). За Л. Виготським, переломні, критичні періоди в житті людини зумовлені внутрішньою логікою самого процесу розвитку.

Загально визнаним є той факт, що підлітковий вік – це період, основний зміст в якого представлений низкою суперечностей. Їх вияв набуває критичного характеру, що і зумовлює ставлення до підлітків як до осіб, які важко піддаються зовнішньому впливові, не завжди адекватно реагують на ситуативні чинники життя, зазнають труднощів у міжособистісних контактах. Йдеться про труднощі перехідного періоду розвитку, який на відміну від юнацького віку, все ж тяжіє до дитинства. Також про відсутність достатнього досвіду дорослої поведінки і перенесення у теперішнє патернів минулого [1].

Не зважаючи на зазначене, підліток у цей час усвідомлює власну індивідуальність, поступово змінюється його ставлення до оточуючих та світу загалом, та й до себе зокрема, відбувається перебудова мотиваційно-потребнісної сфери, поведінки. Прагнення віднайти своє місце у світі дорослих і однолітків поєднується у цьому віці з підвищенням вимог оточуючих до самого підлітка. Тому підліткові важливо навчитися узгоджувати свої потреби з експектаціями інших людей та правилами та нормами загально визнаних суспільного буття. Реалізація зазначеного є важливим, водночас складним завданням для підлітка. Суперечливість його позиції щодо себе, навколишніх, суспільних вимог стає причиною виникнення суперечностей, які накладаються на серйозні зміни, які викликані й фізіологічними реакціями пубертатного періоду, і суто психологічними чинниками особистісного і соціального становлення у цей час. Загострення суперечностей зумовлює афективні стани та переживання, зміну поведінки школярів, їх взаємин з дорослими та однолітками [3].

Цей нелегкий стрибок з дитинства у дорослість супроводжується активним розвитком самосвідомості. Цікавість викликають особистісні якості, власна самооцінка, виникає потреба в оцінці та порівнянні себе з іншими, з'являється самоаналіз почуттів та переживань. Вимоги до себе підвищуються, виникає потреба у самовихованні, подоланні негативних рис та розвиткові позитивних якостей. Проте невеликий життєвий досвід та несформований життєвий світогляд породжують суперечності між потребою самовиховання та невмінням його реалізації [4].

Соціальне зростання теж має вплив на формування самосвідомості, виробляється внутрішня позиція, росте відповідальність за себе, власні риси характеру, погляди, зростає здатність самостійно відстоювати свої переконання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У вітчизняній психологічній науці особливості підліткового періоду досліджувалися досить детально в рамках аналізу формування особистості в онтогенезі. Найбільше цим проблемам приділялася увага в працях Л. Божович, О. Бодальова, Л. Виготського, А. Дусавицького, З. Карпенко, А. Краковського, Р. Кричевського, І. Кона, С. Максименка, А. Мудрика, Л. Обухової, Д. Фельдштейна, А. Хрипкової, І. Чеснокової, тощо [1; 4; 5].

Науковці у галузі вікової психології (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, І. Дубровіна, Д. Ельконін, С. Рубінштейн, М. Савчин, Д. Фельдштейн, В. Чудновський, С. Якобсон та ін.) доводять можливість досягнення цінностей та норм взаємин людей на духовному рівні завдяки досягнутому підлітками достатнього когнітивного розвитку. На тлі критики щодо норм та деяких догм зростає критичність. Це допомагає створити особисту незалежну систему морально-етичних цінностей, які він готовий прожити та прийняти їх для особистого розуміння.

Метою статті є здійснити соціально-психологічний аналіз особливостей становлення особистості підліткового віку.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Перехід від дитинства до дорослості К. Левін розглядає як конфліктний. Автор мотивує цей факт тим, що підліток перебуває у середовищі двох соціальних груп, відповідно, рівень його конфліктності визначається соціальними обставинами життя [6].

Кризовість підліткового віку, на думку Л. Божович, більшою мірою полягає у тому, що виникає новий рівень самосвідомості, ознакою якої є здатність підлітка до самопізнання та самоствердження себе як особистості з притаманними лише їй властивостями. Процес особистісного становлення спонукає його до самовираження, самореалізації та самовиховання. Відтак, депривація потреб особистісного характеру, на думку вітчизняних вчених, становить основу кризи підліткового віку.

Підлітковий вік – це період проєктування зрілої людини у суперечливому світі дорослих. Негативний досвід підлітка у стосунках з однолітками та дорослими чинить несприятливий вагомий вплив на процес особистісного становлення. У канву негативного досвіду щільно лягають і соціально-економічні реалії, зокрема, низькі заробітні плати батьків, безробіття, корупція, політичні події на сході країни. Таким чином загострюється суб'єктивна (ненормативна) криза процесу становлення особистості як внутрішньоособистісний конфлікт, конфлікт з соціальним оточенням. А звідси – комплекс неповноцінності, меншовартості тощо [7].

Бажання самоствердитись виступає основною детермінантою почуття дорослості підлітка. Воно має як соціальні (навчання, гуртки, суспільно корисна праця), так і асоціальні прояви (булінг, бійки, лихослів'я тощо). Напруженню сприяють також і деякі соціальні ризики, а саме: інтернет сайти сумнівного змісту, віртуальні угруповання, масова субкультура, знецінення типових гендерних поведінкових та діяльнісних проявів.

У зв'язку зі складністю перехідних змін, в науковій літературі зустрічаються різні погляди щодо характеру перебігу підліткової кризи: а) пояснення усього підліткового віку як безперервної кризи тривалої в часі; б) бачення феномену кризи як часу нетривалих змін; в) пояснення кризи як суперечності виховних впливів; г) твердження, що криза є закономірністю та необхідністю на етапі психічного розвитку.

Емпіричні дослідження ряду авторів підтверджують, що у деяких підлітків чітко виявляються головні симптоми кризового періоду, зокрема, упертість, негативізм, зухвалість, егоїзм, протести відчуження, порушення ідентичності, незадоволення фізичним «Я», асоціальна поведінка. В іншій частині підлітків формування особистості відбувається без особливих проявів назовні [3].

Однак гострий перебіг кризи зустрічається не так часто. Кризові явища можуть бути зменшені завдяки увазі до тих особистісних змін, які супроводжують психічний розвиток підлітків. Увага до їх інтересів, врахування зростаючої потреби «бути як дорослий», допомога (опосередкована) у виникненні відносно стійких особистісних зацікавлень та стійких мотивів поведінки можуть забезпечити зниження прояву кризових явищ пубертату. Свідома та несвідома мотивація видозмінює сутність психічної активності підлітка. Провідні мотиви не лише стають домінуючими в мотиваційній сфері особистості підліткового віку, а й впливають на усі інші потреби та потяги. Це призводить до стишення конфліктності. Значущий для підлітка дорослий може звести до мінімуму труднощі та конфлікти лише засобом непоглиблення та перешкоджання утворення суперечностей. Скориставшись такою можливістю дорослий може зніціювати зміну типу взаємодії та керувати ним.

На думку вченої Голованової Н.Ф., особливістю соціальної ситуації розвитку підлітка полягає у тому, що він входить в нову систему стосунків, при яких спілкування з дорослими та ровесниками відрізняється, необхідне опанування нових соціальних функцій [2].

Перед підлітком також у школі та інших соціальних групах постає потреба у налагодженні зв'язків з багатьма особами, що потребує від нього врахування особистісних властивостей кожного з них та їх часом суперечливих вимог.

Відомо, що у підлітковому віці спілкування є провідною діяльністю, без якого неможливий нормативний розвиток особистості. Таке спілкування дає можливість подивитися на себе очима співрозмовника, таким чином формує відповідні оптимальні взаємини, самореалізується без особливих моральних зусиль. Нерідко підліток шукає найлегші шляхи досягнення мети. Саме тому цілком вбачається можливість впливу на становлення підлітка у процесі спільної діяльності з дорослим [8]. Він критично оцінює слова та вчинки інших, постійно аналізує поведінку та соціальну позицію.

Соціальна ситуація розвитку має наступний вигляд: «підліток – дорослий» (формується соціальна зрілість, визначаються особливості кризового етапу дорослішання); «підліток – ровесник» (визначаються зміни у соціальних стосунках з ровесниками, робляться спроби щодо досягнення нового статусу, відбувається самоствердження, накопичується власний досвід міжособистісної взаємодії, збільшується значення неформальних груп).

Проте лише власна соціальна активність постає головним чинником формування підлітка. І саме вона направлена на засвоєння важливих для нього стратегій поведінки як у взаєминах з дорослими, так і з ровесниками. Підлітки вступають у різні види суспільної діяльності, позашкільні гуртки, що дозволяє їм збільшити сферу спілкування та формувати моральні якості. Проте подекуди моральні норми і цінності діади «підліток – дорослий» суперечить нормам та цінностям іншої діади «підліток – ровесник» [7].

Крім самовизначення, важливими новоутвореннями раннього підліткового віку є формування внутрішньої Я-концепції, світогляду. Численні дослідження відзначають, що характерними особливостями цього етапу онтогенезу є бурхливий ріст самосвідомості,

інтерес до аналізу морально-психологічних якостей іншої людини, зміна оцінок ставлення до оточуючих і різкий стрибок у розвитку та самооцінці.

Дорослішання об'єднує два процеси – індивідуалізацію і соціалізацію. Їх переплетення створює особливу внутрішню позицію підлітка, яка особливо актуально представлена в різних контекстах соціального розвитку. У період кризи соціалізація підлітків протікає важко не лише для них самих, але й для дорослих, що з ними контактують. Адаже зростають вимоги до соціальної та моральної зрілості, а це часто густо призводить до розгубленості школярів у суспільстві загалом. Особливістю соціальної ситуації формування підлітка позначається входженням у нову для нього систему взаємостосунків та засвоєння нових соціальних функцій. Таким чином формується інша позиція школяра-підлітка, проте головною зміною в даній ситуації є засвоєння та опанування новими властивостями, що допоможуть у подальшому в особистісному зростанні.

Отже, важливим для дорослих є те, щоб підліткова криза не стала причиною формування девіацій, які протягнуться у наступний віковий період раннього юнацтва.

Серед однолітків підліток почувається більш комфортно, його розуміють друзі. Саме тут існує власна система цінностей та взаємин, які керуються правилами та вимогами поведінки групи. Ці групи часом нестійкі, у них інтереси, що можуть змінюватись, проте головною вимогою залишається дотримання встановлених правил та норм поведінки групи. Такі групи можуть мати елементи асоціальності, зокрема, подекуди нормою стають безжальні насмішки, взаємні приниження, знущання і т.ін. А звідси – депресивні стани учасників групи, загострення проявів підліткової кризи, в деяких випадках суїцид. Внутрішній стан підлітків таких груп надто тривожний, конфліктний та агресивний. І це виявляється як у міжособистісній взаємодії з однолітками, так і з дорослими.

Такі емоційні стани як агресія та страхи можуть проявлятися через реакцію «втечі від світу» або у хворобу, або у самотність, або в активність. Кожен з тих трьох варіантів сприяє виходу підлітка із рамок конфлікту та допомагає йому уникнути напружених та ризиконебезпечних ситуацій. Підліток закривається у своєму світі чи певній життєвій ситуації, де вважає себе досить успішним, може створити собі власний світ на противагу дійсності.

Детермінантами втечі у хворобу може стати набутий досвід з провідною роллю процесу наслідування. Скажімо, під час хвороби дитини мам більше опікується нею, ніжно доглядає її, піклується, що до хвороби не було. Отже, фіксується установка: хворієш – припиняються зауваження, докори, отримуєш увагу та любов. Таким чином, цей досвід використовується у подальшому, коли є потреба «сховатися» від соціуму. Замість пошуку адекватного виходу виникає перспектива втечі у хворобу.

Підліток, який тікає у самотність, не спричиняє стільки клопотів, як його «хвороблив» ровесники. Навпаки, він стає для дорослих «комфортним», таким, що не завдає зайвих клопотів, на вигляд спокійним, розважливим, начитаним. Але згодом така стратегія обернеться негативним боком для дитини, погіршаться стосунки з однолітками та знайомими, зростатиме залежність від батьків, вони не вмітуть створювати сім'ю, не будуть здатні робити собі кар'єру, навіть з власними дітьми спілкуватися буде складно. Можливими є навіть психічні розлади, суспільна дезадаптація та залежності [6].

Протилежна стратегія поведінки – втеча в активність – пояснюється «самозреченням» підлітка. Це і навчання у школі, участь у позашкільних гуртках, спортивних секціях, недільних школах і т.ін. Батьки, звичайно, таким підлітком можуть гордитися, проте варто приділити увагу емоційному стану підлітка, щоб уникнути емоційних зривів та перевантаження психіки. Такі школярі теж можуть страждати від депресій, перевтоми та спроб суїциду. Дорослий з подібною стратегією поведінки страждатиме гіпертонією, професійним вигоранням, сім'я та діти матимуть дефіцит уваги.

У соціальній ситуації розвитку підлітка значне місце посідає сім'я. Однак засвоєні раніше норми і правила тепер випробовуються в процесі власної активності, а інтроскотовані цінності переосмислюються (або приймаються беззаперечно), починають набувати особистісного забарвлення і спрямовуються на формування інших зразків поведінки та цінностей у взаєминах з оточуючими. Така стратегія дозволяє включити школяра у суспільно корисну роботу, завдяки якій зростає сфера світосприйняття [3].

За умови довіри спілкування підлітка з дорослими набуває позитивного змісту. Проте підлітки щиріші у спілкуванні з однолітками, бо впевнені, що ті їх розуміють краще. Підліток не хоче чути прямих вказівок до дій, втручання у їхні справи та особистісний світ. Вони потребують підтримки й тактовності, що й породжує довіру. Позиція дорослого повинна коригуватися щодо дитини, яка стоїть на шляху переходу в дорослість.

Висновки. Важливість соціально-психологічного аналізу становлення особистості підлітка зумовлена тим, що саме в цей час відбуваються якісні внутрішні перетворення, закладаються особистісні та життєві цінності. Почуття дорослості, яке закладається у підлітковому віці, потребує від дорослих відповідних змін, які колись мали вигляд «дорослий – дитина», а зараз – «дорослий – дорослий».

Беручи до уваги всі вищезгадані властивості підліткового віку, можна стверджувати, що генеза особистості підлітка відбувається за безпосередньої участі та впливу середовища, яке і виховує, і формує. Завдяки взаємодії з дорослими та однолітками підліток має змогу побачити себе збоку, порівняти власні можливості, приміряти різні соціальні ролі, сформувати та удосконалити себе. Включені у різні види суспільно корисної роботи підлітки розширюють сферу свого спілкування, мають можливість засвоїти соціальні цінності та сформувати власні моральні якості. Формування провідних потреб підлітків відбувається з урахуванням змін в особистісному і соціальному розвитку відповідно до вікових особливостей. Кризовість розвитку та основні суперечності підліткового віку при адекватній оцінці дорослими стають орієнтиром для підтримки прагнення школярів до особистісного самоствердження, самовизначення, які становлять сутність основних психологічних новоутворень віку, а відтак, стимулюють розвиток самосвідомості й самооцінки.

Література

1. Выготский Л.С. Психология развития ребенка / Л.С. Выготский // М.: Изд-во Смысл, Изд-во Эксмо, 2006. – 512 с. («Библиотека всемирной психологии»).
2. Голованова Н.Ф. Социализация и воспитание ребенка / Н.Ф. Голованова. // СПб: Речь, 2004. – 272 с.
3. Грановская Р.М. Элементы практической психологии / Р.М. Грановская // 5-е изд., испр. и доп. – СПб.: Речь, 2003. – 655 с.

4. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості / З.С. Карпенко // Івано-Франківськ.: Лілея-НВ, 2009.512 с.
5. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко // К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2006, – 240 с.
6. Обухова Л.Ф. Возрастная психология. Учебник / Л.Ф. Обухова // М.: Педагогическое общество России, 2001. – 442 с.
7. Поліщук В.М. Вікова та педагогічна психологія : навчальний псібник / В.М. Поліщук. – Вид. 3-тє, виправ. – Суми : Університетська книга, 2010. – 352 с.
8. Татенко В. Вчинок як вища форма душевно-духовної творчості людини. / Віталій Татенко // Психолог.2008. – № 37. – С.3-4.

Транслітерація

- 1.Vyhotskyi L.S. Psykholohyia razvytyia rebenka / L.S. Vyhotskyi // М.: Yzd-vo Smysl, Yzd-vo Eksmo, 2006. – 512 s. («Byblyoteka vsemyrnoi psykholohyy»)
- 2.Holovanova N.F. Sotsyalizatsiya y vospytanye rebenka / N.F.Holovanova. // SPb: Rech, 2004. – 272 s.
- 3.Hranovskaia R.M. Elementy praktycheskoi psykholohyy / R.M. Hranovskaia // 5-e yzd., uspr. y dop. – SPb.: Rech, 2003. – 655 s.
- 4.Karpenko Z.S. Aksiolohichna psykholohiia osobystosti / Z.S. Karpenko // Ivano-Frankivsk.: Lileia-NV, 2009.512 s.
- 5.Maksymenko S.D. Heneza zdiisnennia osobystosti / S.D. Maksymenko // К.: Vydavnytstvo TOV «KMM», 2006, – 240 s.
- 6.Obukhova L.F. Vozrastnaia psykholohyia. Uchebnyk / L.F. Obukhova // М.: Pedagogicheskoe obshchestvo Rossyy, 2001. – 442 s.
- 7.Polishchuk V.M. Vikova ta pedahohichna psykholohiia : navchalnyi psibnyk / V.M. Polishchuk. – Vyd. 3-tie, vyprav. – Sumy : Universytetska knyha, 2010. – 352 s.
- 8.Tatenko V. Vchynok yak vyshcha forma dushevno-dukhovnoi tvorchosti liudyny. / Vitalii Tatenko // Psykholoh.2008. – № 37. – S.3-4.

Kovalchuk Z., Karamushka T.V.

Socio-psychological analysis of the peculiarities of formation personality in adolescence

An article devoted to socio-psychological peculiarities of the formation of a teenager's personality. The author states that the formation of the main needs of adolescents takes place taking into account changes in personal and social development in accordance with age characteristics. Empirical studies of a number of authors confirm that some adolescents clearly identify the main symptoms of the crisis period, including obstinacy, negativism, audacity, selfishness, exclusionary protests, violations of identity, dissatisfaction with the physical «I», and social behavior.

Key words: *teenager, teenage age, social situation of development, crisis, teenager – adult, teenager – same age.*

Ковальчук Зоряна Ярославівна – доктор психологічних наук, професор, заступник декана факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ;

Карамушка Тарас Вікторович – кандидат психологічних наук, асистент кафедри соціальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.